

MİTOLOJİK DÖNEM VE SONRASINDA TÜRKLER'İN FELSEFİ ANLAYIŞI VE FELSEFEYE KATKILARINA GENEL BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Ömer Faruk ERDEM
Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Tarih boyunca insanlığın ortak mirası olan felsefe geleneğinde Türklerin de önemli katkıları bulunmaktadır. Türklerin felsefeye katkılarına dair bilinen birçok bilgi onların İslamiyet'i kabulünden sonrasıyla ilgilidir. Hâlbuki Türklerde hikmet geleneği her ne kadar kolektif bir hikmet biçiminde olsa da çok daha eskidir. Bu çalışmada ilk olarak Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce felsefi gelenek karşısındaki durumları ve felsefi geleneğe katkıları üzerinde durulmuştur. İkinci olarak da Türklerin İslamiyet'i kabulüyle birlikte önceki müktesebatı ve yeni kazanımlarını kaynaştırması sonucunda ortaya koyduğu yeni düşünce biçiminin durumu ve felsefi gelenek üzerindeki etkilerine temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Felsefe, Mitoloji, Din, Farabi, İbn-i Sina.

ABSTRACT

An Overview to the Turks' Understanding of Philosophy and Their Contribution in the Mythological Period and Afterward

The Turks have important contributions to the philosophical tradition, which is the common heritage of mankind throughout the history. Most of the information known about the contribution of the Turks to philosophy is related to the period after their acceptance of Islam. Whereas, the wisdom tradition of Turks, although in the form of a collective tradition, is much older. In this study, first we have dealt with the philosophical tradition of the Turks before their adoption of Islam and their philosophical contributions. Secondly, we have analyzed the new way of thinking after the adoption of Islam by the Turks and new achievements as a result of merging the old philosophical tradition with the new information they gathered and its impact on the philosophical tradition of the Turks.

Keywords: Turks, philosophy, mythology, religion, Avennasar, Avicenna.

Giriş

Felsefe tarihinin en önemli problemlerinden bir tanesi de felsefenin menşeidir. Acaba felsefe Antikçağ Yunan düşüncesi ile mi başlamaktadır? Yoksa daha öncesinden de felsefeye dair farklı kaynaklar bulunmakta mıydı?

Felsefenin menşesine dair tartışmalarda şimdiye kadar kesin bir çözüme ulaşılmamış olsa da eski kanaatlerden oldukça farklı görüşlere ulaşıldığı da bir gerçektir. Bu anlayışlarda Aristoteles'e (MÖ 384-322) dayanarak Thales'i (MÖ.

624-546) ilk filozof sayanlar olduğu gibi, daha o zamanlar felsefenin menşei Hellen âleminin ötesine, barbarlar'a kadar götürülen tarihçiler de vardır. Laertli Diogenes, "Filozofların Hayatı" adlı eserinde Persler'de ve Mısırlılar'da felsefenin var olduğundan bahseder. Tüm bu tartışmalar içerisinde ortaya çıkan üç temel görüşe göre; Burnet, felsefenin Yunan kaynaklı olduğunu söylerken, İskenderiyeli Numenius ve Lamplius Yunan felsefesinin Mısırlılar, Sümerliler ve Hintlilerin düşüncelerinin bir kompozisyonundan oluştuğunu söyler. Charles Warner, Ruben, Henry Dumery, Brehier gibi düşünürler ise Yunan düşüncesinin orijinal olduğunu ama Mısır'dan, Mezopotamya'dan, Hindistan'dan ve diğer kültürlerden de etkilendiğini söylemektedirler.¹ Bize göre de felsefe, ilk olarak Yunanlılarla başlamayıp, insanlığın başlangıcından itibaren toplumların ortak bir ürünü olarak kültürler arasında geçişler yaparak hep varolagelmiş, her millet ve kültür de bu düşünce mirasına kendince katkıda bulunmuştur. Bu mirasa katkıda bulunan en önemli milletlerden biri de Türkler olmuştur. Bu çalışma boyunca Türkler'de ilk felsefi kıpırdanışlar, Müslüman olmalarından öncesi ve hemen sonrasında genel olarak felsefeye katkılarıyla birlikte Türkler'in genel felsefi karakteri üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

William James'in (1842-1910) öne sürdüğü düşünceye göre insanlardaki mizaç farklılıkları, onların amaçları ve felsefelerine de etki etmektedir.² Bu düşünceyi biraz genişlettiğimiz takdirde her coğrafya ve her milletin de kendine has düşünce sistemlerinin olduğu söylenebilir. Bu anlamda Fransızlar rasyonalist, Amerikalılar pragmatist, İngilizler ampirist, Türkler ise tatlı-sert bir düşünce yapısı olan ampirist-rasyonalist bir anlayışa daha yatkındırlar.³ Genel olarak bu şekilde isimlendirsek bile H. Ziya Ülken'in (1901-1974) Türklerin düşünce yapısına dair daha detaylı tespitleri de önem arz etmektedir. Ülken'e göre, Türkler'in felsefesi genel olarak dört temel özelliği içermektedir;

1. Türklerin düşünce karakteri realist bir görünümde dir. Türkler ne Hintliler gibi nefsin içine kapanmış mistik görünüşlü bir millettir, ne de Eski Yunanlılar gibi tabiat ve âlemin düzenine esir olmuş kaderci bir yapıya sahiptir.

2. Türk tefekkürü teori ve pratik arasında irtibat kurmaya özen gösteren bir yapıdadır. Bu düşünce yapısında sırf bir zekâ oyunu olarak kalan "akıl yürütme" (muakale) arzusu yoktur.

3. Türk düşüncesi fikirler ve mefhumları birleştirerek açık ve anlaşılabilir bir hale getirmeye, onlara en rasyonel ve kolay şeklini vermeye meyillidir. Türk düşüncesi tasavvuf anlayışlarında bile rasyoneldir.

4. Türk tefekkürü vakasaldır, vakalarla temasında kendi durumu için ani ve seri sonuçlar çıkarma gücünü barındırır. Çeşitli medeniyetlere süratli intibak

¹ Erdem, Hüsameddin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Konya, 2014, s. 46-54.

² Suckiel, Ellen Kappy, *The Pragmatic Philosophy of William James*, Notre Dame, IN, 1984, s. 3-4; Dewey, John, *Human Nature and Conduct*, New York, 1930, s. 196.

³ Erdem, Hüsameddin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s.17; Erdem, Hüsameddin, *Felsefeye Giriş*, Konya, 2013, s. 14.

becerisi de bu düşünce gücünden kaynaklanmaktadır.⁴

Türklerin felsefeyle münasebetlerini ve felsefeye katkılarını tarihî olarak mitolojik dönem, İslam sonrası dönem ve modern dönem olmak üzere üç ana döneme ayırabiliriz.

Türk düşüncesinin nereden başlatılması gerektiği sorusu Türk Tarihinin ne zaman başladığı sorusuna verilen cevapla doğrudan bağlantılı olacaktır. Herodot'un M.Ö. V.yy.da doğu kavimleri arasında zikrettiği bir kavim için kullandığı Targita kelimesinin Türk kelimesinin ilk şekli olabileceği ileri sürülmüştür. İskit topraklarında oturduğu söylenen Tyrkaeler, Tevrat'ta adı geçen Yafes'in torunu Togharma, Eski Hint kaynaklarında bildirilen Turukhalar, Thraklar ve Troialıların Türk adını ilk defa taşıyan kavimler olduğu düşünülmektedir.⁵ Dünya tarihine bakıldığı takdirde kendisini Türk olarak tanımlayan ilk topluluk Göktürkler (552-745) olmuş ve onlar da kendilerini geride bıraktıkları mitoloji ve destanlarda Hunlar'a nispet etmişlerdir. Bu anlamda Türk tarihini de Türk düşüncesini de Hunlar'dan başlatabiliriz.⁶

1. Mitolojik Dönemde Türklerin Felsefeye Katkıları

Türklerin fikri hayatının ilk dönemlerine Türklerin mitolojik dönem düşünce yapısı diyebiliriz. Bu dönemde Türkler'in dini anlayışları, kozmogonileri, mitoloji ve dünya görüşlerinde paganlara mahsus sınırsız bir itikat genişliğinin varlığı görülmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden biri olarak Türkler'in muhtelif din ve medeniyetlerin arasında olması zikredilebilir. Bu devir Sümerler'den İslam'ı kabule kadar devam eden 4000 senelik uzun bir dönemi içermektedir.⁷

Günümüzde İslam Öncesi Türk Düşüncesi hakkında bilimsel, olgulara dayanan ve sistematik bir şekilde ortaya konulan çalışmalar çok sınırlıdır. Bu hususta ilk ciddi çalışma yapan Ziya Gökalp⁸ ve H.Z. Ülken⁹ olmuştur. Daha sonrasında ise Emel Esin¹⁰, Abdulkadir İnan¹¹, Hikmet Tanyu¹² ve Harun Güngör¹³ de İslam öncesi Türk Düşüncesi üzerine önemli çalışmalar yapmışlardır.

Müslüman olmadan önceki dönemde Türk düşüncesi genel hatlarıyla çok

⁴ Ülken, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkür Tarihi*, İstanbul, 2013, s. 18.

⁵ Taşağıl, Ahmet, "Türk", *DİA*, c.41, İstanbul, 2012, s. 467. Ayrıca bk. Dadan, Ali, *İslam Tarih Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*, Basılmamış Doktora Tezi, NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013, s. 8-18.

⁶ Taş, İsmail, *Türk İslam Düşüncesi Yazıları*, Konya, 2011, s.192.

⁷ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 16.

⁸ Bk. Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1989; Gökalp, Ziya, *Türk Ahlakı*, İstanbul, 1992.

⁹ Bk. Ülken, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkür Tarihi*, İstanbul, 2013. (Bu eserin orijinali 1933-1934 Galatasaray Lisesi Talebe Cemiyeti tarafından basılmıştır.

¹⁰ Bk. Esin, Emel, *Türk Kozmolojisi*, İstanbul 1979; Esin, Emel, "İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş", *Türk Kültürü El Kitabı II*, C 1/b.

¹¹ Bk. İnan, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara, 1995.

¹² Bk. Tanyu, Hikmet, *İslamlıktan Önce Tek Tanrı Anlayışı*, Ankara, 1980.

¹³ Bk. Güngör, Harun, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, Kayseri, 1998; Güngör, Harun "Orta Asyada Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi" *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 6, Kayseri, 1989; Güngör, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ankara, 1997.

sayıda inancı kendi içinde barındırmıştır diyebiliriz. Bu geniş inanç yelpazesi içinde bazı hükümdar aileleri Şamanist iken, Budizm, Hıristiyanlık gibi dinler de görülmektedir. Türk kavimleri birbirinden çok farklı yaşam tarzlarına sahiptirler. Bunlar içerisinde eskiden beri Çin'e ihracat yapan ve Ötügen ormanında yaşayan madenciler olduğu gibi, büyük nehir havzalarında yaşayan çiftçilerin yanında step ve yaylalarda dolaşan yarı göçebe çobanlar da mevcuttu. Bu farklı yaşam şekilleri doğal olarak farklı dünya görüşleri ve fikri yetenekler meydana getirmiştir. Türkmenler, Kırgızlar, Uygurlar vb. kavimlerin medeni ve fikri farklılıklarının sebebi bu farklı yaşam biçimlerinde görülebilir. Ancak bunlarla beraber Türk kavimleri arasındaki en önemli ortak noktalardan biri büyük çoğunluğunun ziraatla geçimlerini sağlıyor olmalarıydı. Tüm farklılıklarına rağmen Türk kavimleri bu sayede ortak bir kozmogoni, mitoloji ve Türk hikmetinin genel hatlarını ortaya koyabilmişlerdir.¹⁴

Türk tefekkür tarihinin ilk devirlerine ait bilgilerin henüz felsefe ve ilim sahasında şahsiyetleri meydana çıkaracak dereceye gelmemesi sebebiyle fertlerle anamayacağımız bu tefekkür biçimine "kolektif tefekkür" denilebilir.

1.1. Mitolojik Dönem Türk Kozmogonisi

Türk kozmogonisinin tarihin en eski kozmogonilerinden biri olduğunu ve birçok kozmogoni anlayışından etkilendiği gibi onları etkilediğini de söyleyebiliriz.¹⁵ Mesela Yer-Gök ikilemi Hunlarda, Göktürklerde, İranlılarda ve Çin düşüncesinde de mevcuttu.¹⁶ Bu kültürler kozmogonilerinde ve Tanrı düşüncelerinde birbirlerini etkilemişlerdir. Örneğin kudret sahibi Gök Tanrı düşüncesinin Türklerden Çinlilere geçtiğini söyleyebiliriz.¹⁷ Ancak Türkler'in bu düşünceye sağladıkları özgün katkıya aşağıda değineceğiz.

Türk kozmogonisinin en tamamlanmış şekli Altay Türklerinden nakledilmektedir. Buna göre âlemde hiçbir şey yok iken "Karahan" ve "Su" vardı. "Karahan" gören yani özne iken, 'Su' görünen yani nesne idi. Karahan belirsiz ve şekilsiz bir kuvvetten yani bir nevi kaos olan "su"dan "kişi"yi yaratarak kendini yalnızlıktan kurtarmak istedi. Bayram Kaya'ya göre bu söylence, Hint felsefesinin Türk düşüncesine bir uygulamasıdır. Yine Kaya'ya göre "bu efsane, Türk düşünce eğilimlerinde panteist anlamda materyalizme yani adına tasavvuf da dediğimiz vahdet-i vücud ve vücudiye dünya anlayışlarına sağlam bir dayanak oluşturmuştur."¹⁸ Kaya'nın öne sürdüğü bu iddialara baktığımızda kısmen Hint felsefesinden etkilenildiği düşüncesinde haklı olabileceğini, ancak bunun dışında ikinci iddiası olan panteizmi ve vahdet-i vücudu aynı düşüncelermiş gibi¹⁹

¹⁴ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s.76-77; Bk. L.N.Gumilëv, *Eski Türkler*, çev. D.Ahsen Batur, 4.Baskı, İstanbul, 2003, s. 103-115.

¹⁵ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 24-28.

¹⁶ Taş, İsmail, *Türk İslam Düşüncesi Yazıları*, s. 197.

¹⁷ Günay, Ünver-Güngör, Harun, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 57.

¹⁸ Kaya, Bayram, *Türk Felsefe Tarihi*, İstanbul, 2005, s. 89.

¹⁹ Panteizm ve Vahdet-i Vücud düşünceleri arasındaki farklar için bk. Erdem, Hüsameddin, *Panteizm ve Vahdet-i Vücud Mukayesesi*, Ankara, 1991.

bu efsanenin her ikisine de sağlam bir dayanak oluşturduğu fikrine katılmak pek de mümkün değildir. Efsanelerin içinde kısmen vahdet-i vücuda dair veya Farabi'nin sūdūr nazariyesine dair işaretler bulunmakla birlikte panteist bir anlayışa dayanıklık edecek âlemin oluşumuna zatı itibarıyla katılan bir Tanrı anlayışına rastlanılmamaktadır.

Altay kozmogonisi genel hatlarıyla şu şekildedir; "Kişi" ve "Karahan" su üzerinde uçmaktaydılar. Kişinin gurur ve ihtirası Karahan'ı aşmaya ve başını göğe doğru yükseltmeye sevketti. Karahan kişiyi suyun dibine batırıp "bilmek" ve "uçmak" iktidarlarını alarak kişiyi cezalandırdı. Daha sonra bu mahlûkuna rahmet ederek "bilmek" iktidarını iade etti fakat gurur ve rekabetinin yanlış yollara sürüklediği "uçmak"ı ona geri vermedi. Onu bir yere bağlı kılmak ve yaşatmak için suyun altından bir yıldız yükseltti. Bundan bir avuç toprak aldı ve böylece adalar ve dağlar meydana geldi. Fakat kişi bir türlü uslanmadı ve yine yaratısıyla boy ölçüşmeye kalktı. O zaman Karahan "Yayı" adlı bir melek gönderdi ve onun vasıtasıyla kişiyi yeraltına kovdu ve Erlik (Yerlik) Han diye ad koydu. İnsanlar da onun neslinden ortaya çıktılar. Bu kozmogoni biçiminde bize tanıdık gelen bazı noktalar dikkat çekmektedir. Anlatılan hikâye dini metinlerde karşımıza çıkan Hz.Adem'e dair anlatılanlara çok benzemektedir.²⁰ İnsanın sudan yaratıldığına dair ifade de;

أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ

"İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?"²¹

Yukarıda geçen ayetteki ifadeye benzerliği ile dikkat çekmektedir.Yine aynı görüşe Thales'in "Her şeyin özü sudur"²² düşüncesinde de rastlamaktayız.

Aktarılan kozmolojik hikâyede aynı zamanda "ex nihilo" (yoktan yaratma) anlayışının olmadığı da görülmektedir. H. Ziya Ülken'e göre, bu Yunan kozmolojisinde ve İslam tasavvufunda bulunan zuhur anlayışına yakın bir anlayıştır. Buna göre şekilsiz ve fevzâî tabiatın içinde Allah'la beraber kuvve halinde olan şey, Allah tarafından fiil hale çıkarılmış, belirsiz ve şekilsiz olan vuzuh şekil kazanmıştır.²³ Bu belirsiz form, idea, hyle vb. den ortaya çıkan âlem nazariyesini benzer şekilde Antikçağ'da Platon ve öğrencisi Aristoteles'te de görmekteyiz.²⁴ Ülken'e göre, en eski Türk kozmogoni kaynaklarına ve onlar aracılığıyla diğerine bağlanan Çin ve İran kozmogonilerinde umumiyetle yaratma fikri görülür. Batı felsefesi ve Hıristiyanlık arasında cereyan eden tartışmalar aynı şekilde İslam felsefesi ve tasavvufuyla Kur'an-ı Kerim'in "hilkatçılık" anlayışı arasında da ce-

²⁰ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 33; Kaya, *Türk Düşünce Tarihi*, s. 89-92; Bk. Harun Güngör, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, Kayseri, 1998, s. 50.

²¹ Enbiya, 21/30.

²² Erdem, Hüsameddin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Konya, 2014, s. 71.

²³ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 32.

²⁴ Bk. Erdem, Hüsameddin, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, Konya, 2010, s. 46.

reyan etmiştir.²⁵

Türkler âlemi; birbirinin zıddı olan, ama birbirini tamamlayan iki prensip ile açıklıyorlardı. Hakikatte her şey bir kaostan ibaretken gök yerden, aydınlık karanlıktan, erkek cevher dişi cevherden ayrılmış ve bu zıt kuvvetlerin birleşmesinden de kişi vücut bulmuştur. Türk kozmogonisinde gök ile yer arasındaki ayrılık ancak bir vaziyet ve halden ibarettir. Ailenin ahengi, cemiyetin nizamı gibi gökle yerin de ezeli bir uyuşması, uzlaşması söz konusudur. Gök hakanı, yer hatunu temsil eder. Dahası Türk kozmogonisi "anam yer-atam gök" esasına dayanır. Tanrı'nın sembolü "ay ata", yerin sembolü "güneş ana" dır.²⁶ Türk kozmogonisindeki bu düalizm, İran düşüncesindeki Ahura Mazda-Ehrimen mücadelesinde olduğu gibi mücadelecî bir düalizmden ziyade bir uyum düalizmidir. Bir nevi "ying-yang" düşüncesidir. Her şeyin bir ruhu vardır ve bu ruhlar gök ve yer arasında gider gelirler. Bu bir yaşam biçimi madde-ruh uyumudur. Yer ne kadar maddî ise gök de o kadar ruhîdir. Gök ruhların anavatanıdır. Gök, "kut"u geri alırsa yaşam durur, tekrar gönderirse yaşam devam eder. Gök-yer ve ruh-beden birliği düşüncelerine bir de ruhu gidip gelmeleri eklendiğinde biz eski Türklerde bir ruh göçü inancının da var olduğunu söyleyebiliriz.²⁷ Ruhların anavatanının gök olduğu ve yerle gök arasında gidip gelmeleri dikkate alındığında bu görüşlerin aynı zamanda Platon'un ideler nazariyesi ve ruh anlayışıyla da paralellik arz ettiğini söyleyebiliriz.

Altaylarda 17 kat gök, 7 veya 9 kat yer vardır. Radloff'a göre Türk kavimleri arasında genellikle Tanrı ile kara yer veya yağız yer arasında bir orta dünya vardır. Burası kişinin yaratıldığı ve insanların yaşadıkları âlemdir.²⁸

1.2. Türk Mitolojisi

Türk mitolojisi, Türk tarihinde efsaneler ve destanlar aracılığıyla karşımıza çıkmaktadır. Türk mitolojisinde var olan kahramanlara efsanevi ve destansı özellikler yüklenerek olaylar oluşturulmuştur. Türkler çok eski çağlardan itibaren mitolojiyle kaynaşmış ve mitolojik varlıkları hayatlarına adapte etmişlerdir. Türk tarihinde pek çok varlık mitolojik öge olarak kullanılmıştır. Bunların başında kurt, geyik, kartal, dolu tanesi, ağaç vb. gelir. Türk mitolojisinin temelini Gök Tanrı oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak da Türk mitolojisinin "Tanrıçılık" anlayışına bağlı olduğu söylenebilir. İslamiyet öncesi Türk dini sistemi ile Türk mitolojisini birbirinden ayırmak imkânsızdır. Türk mitolojisinin kaynakları Çin tarihi kayıtlarında bulunmaktadır. M.S. XIII. yüzyıla kadar gelen Türk efsaneleri için Çin kaynaklarından, bu yüzyıldan sonraki dönem için de İslam kaynaklarından yararlanmak mümkündür. Türk mitolojisinin en önemli özelliği tarihi kişiliklerin mitolojik anlatılar çerçevesinde ortaya konmasıdır.²⁹

²⁵ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 32.

²⁶ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 30.

²⁷ Kaya, Bayram, *Türk Felsefe Tarihi*, s. 86-87.

²⁸ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 31.

²⁹ Yılmaz, Salih, "Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir, 26-28 Mayıs 2014, s. 233.

Türk destanlarını tetkik ederek onları günümüz diline çevirme çabası ilk kez Ziya Gökalp'te görülmektedir. Gökalp köklere kadar giderek pagan dönem mitolojisi üstünde dururken İslami devrin destanlarıyla pek ilgilenmemiştir. Hâlbuki bu mitoloji farklı çevre ve düşünce tesirlerinden de etkilenerek farklı bir şekil altında yaşamaya devam etmiştir.³⁰

Türk mitolojileri her ne kadar M.Ö.35. asra kadar dayandırılabilse de günümüzde bunlar hakkında somut bilgileri Yakutlar ve Altaylar hakkında yapılmış araştırmalarda bulabilmekteyiz.³¹

Eski Türk mitolojilerinden günümüze ulaşarak İslam ve Hıristiyanlığın tesirlerine rağmen bugün yine şeklini muhafaza edenler içerisinde en önemlilerinden biri Yakutların mitolojisidir. Bu mitoloji daha çok bir mabudlar mitolojisi niteliğindedir. Türk mitolojisinde bundan sonra birçok kültürde de olduğu gibi yarı ilahlara ve kahramanlara ait destanlar ortaya çıkmaktadır. Bunlardan en önemlileri Ergenekon Söylencesi, Dokuz Oğuz Efsanesi (Göç Söylencesi), Oğuz Kağan Destanı, Altın Kan Söylencesi, Alp Er Tunga Destanı, Manas Destanı, Bozkurt Masalı ve Alankuva, Kırk Kız efsaneleridir.³² Bu destanlar içerisinde özellikle Oğuz destanı, İslamiyet'ten sonra da asırlarca Türkler arasında yaşamıştır. Oğuz Türklerinin bütün kabile ve el teşkilatı ona dayanmaktadır. Anadolu'ya yerleşen Türklerin kökü olması sebebiyle bu destan diğerlerine nazaran bizleri daha fazla ilgilendirmektedir. Oğuz destanı, 'Oğuzname' ismiyle saklandığı gibi ondan çıkan siyasi ve hukuki esaslar da 'Oğuz Tôresi'ni vücuda getirmiştir. Oğuz destanı Türkmenlerin geleneksel bağlantılarını oluştururken; Oğuz tôresi de Türklerin ilk yazılmamış kanunlarını ortaya çıkarmıştır.³³

Türk mitolojisi birçok mitolojideki gibi ölü fikir ve anlayışların bir ürünü olmayıp Türk gelenek, görenek, ahlak ve sosyal hayatının bir aynası gibidir. Türk mitolojisi cemiyeti düzenleyen canlı düşüncelerden ibaret bir hayat yoludur.³⁴

1.3. Pagan Dönem Türk Hikmeti

Hikmet; ortak düşüncenin en yüksek ürünüdür. Kollektif düşüncenin 'hikmet' haline gelmesi, artık bu düşüncenin kendine ait dünya görüşünün ve felsefesinin aklı kıymet kazanması anlamına gelmektedir.

Geleneksel olarak Türk tôresinde olduğu gibi Türk hikmetinin de Oğuz Han zamanında temel yapısına kavuştuğu kabul edilmektedir. Oğuzname'ye göre Oğuz Han'a büyük fikirlerini telkin eden Abuş Hoca adında bir Türk Hakimi idi. Fakat bu adam aşırı ihtiyar olması sebebiyle doğrudan Oğuz'la görüşmüyor, oğlu Kara Sülük vasıtasıyla görüşlerini telkin ediyordu. Oğuz'dan sonra Gök Han, Türk milletinin başına geçtiği gibi Kara Sülük'ten sonra da Erkil Ata, Türk Hik-

³⁰ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, 34-35.

³¹ Bk. Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s.36.

³² Bk. Kaya, Bayram, *Türk Felsefe Tarihi*, s. 87-107; Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, 1986.

³³ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 36-42.

³⁴ Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi, C.1*, İstanbul, 1971, s. VII.

metini temsil etti. Erkil Ata'dan sonra ise bu görevi Hoca Buda, Yasaban Hoca, Korkut Ata devam ettirdi.³⁵

Ülken, bir toplumda hikmetin meydana getirilebilmesinin önünde iki temel engel öngörmektedir. Bunlar, aşırı ferdiyetçi bir toplum yapısı veya toplumdaki mistik düşüncenin muhafazasıdır. Ona göre yeryüzünde üç eski millet kendilerine has ve bariz karakterlere sahip birer 'hikmet' meydana getirmiştir. Bunlar eski Yunan, İran ve Türk hikmetleridir. Yunan hikmeti kaderci bir anlayışa sahipken, İran hikmeti hümanist bir yapıya sahiptir. Birbirine tamamen zıt vasıflara sahip olan Yunan ve İran hikmetleri realist insan görüşünü ifade etmekten uzaktırlar. Ancak Türkler çeşitli ırk, medeniyet ve çevrelerle karşılıklı temasları neticesinde oldukça esaslı bir realist dünya görüşü kazanmışlardır. O derecedeki tüm pagan medeniyetlerde efsaneler ve politeizmin geniş bir mevkii olduğu halde; İslam öncesi Türk medeniyetinde bunların çok önemsiz bir seviyede olduğunu görebiliriz. Yine Türk töresinde kast ve sınıftan ziyade mertebeye ve derece farkı görülmektedir. Eski Türklerde bugünkü demokrasiye yakın bir anlayışın mevcut olması halkı sürekli devlet işlerinin içinde bulunmaya itiyordu. Bunlara ilaveten Türklerde eski dinlerin mistik kalıntılarının azlığı Hint, Hıristiyan hatta İslam medeniyetlerinde görülmeyen özel bir hikmetin Türkler'de ortaya çıkmasına yol açmıştır.³⁶ Arap asıllı İslam Tarihçisi Mes'ûdî'nin (ö.956) "...Yeryüzünde filozof (bilge) yetiştiren yedi millet var ki bunlar da: Türkler, Araplar, İranlılar, Yunanlılar, Hindliler, İbraniler ve Çinlilerdir..."³⁷ sözleri de Ülken'in bu tezini destekler görünmektedir.

Türk hikmetinin en eski örneklerine Oğuzname'de ve daha sonra Türk ozanları tarafından söylenip toplanmış olan Dede Korkut Kitabı'nda, en eski Türk savlarında ve VIII. Yüzyılda yani Göktürkler döneminde Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına dikilmiş bulunan Orhun Kitabeleri'nde rastlamaktayız. Bu metinleri yazanların dar manada belirli bir düşünce ortaya koyma çabaları olmaması sebebiyle bu yazıtlarda sistematik bir biçimde felsefi bir düşünce aramak boşuna bir çaba olacaktır. Bu yazıtlarda devletin başındakilerin Türkleri birtakım tehlikelere karşı uyarma amaçlı veciz ve heyecanlı ifadelerini, Tengri, Umay, Kut, Yer-Su vb. gibi kendi kavramlarını oluşturduklarını, ayrıca Türk Kozmogoni ve kozmolojisinin en genel biçimini görebiliriz.³⁸

Bu yazıtlarda dört temel konudan bahsedildiği görülmektedir. Bu dört temel konu;

1.Tanrı; yazıtlardaki "Kendinden başkasına benzemeyen Tanrı, Türk Bilge Kağan'ı yaratmış", "üstte kudretli Tanrı", "Tanrı buyurduğu için Kağan ol-

³⁵ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 59.

³⁶ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 46-50.

³⁷ Keklik, Nihat, *Türkler ve Felsefe (Türk İslam Felsefesi)*, İstanbul, 1986, s. 25; Bk. Mes'ûdî, *El-Tenbih vel-İsrâf*, (Fransızca terc. Carra de Vaux: Livre de l'Avertissement et de la Revision, Paris, 1897), s. 121.

³⁸ Taş, İsmail, *Türk İslam Düşüncesi Yazıları*, 196-197.

dum...”, “zamanı Tanrı yaşar kişiöğlü hep ölmek için türemiş”³⁹ lafızlarından anlaşıldığı kadarıyla “Türklerin Tanrısı” yaratılmışlara benzemeyen, maddi olmayan, irade, kudret sahibi ve ebedilik sıfatlarına sahipti.

2. Bilgi; yazıtlarda anlatılanlara göre bilgi var kalabilmenin en önemli unsurudur. Bilgisiz kağanlar yerilmektedir. Türklerde Kağan, imparator anlamında kullanılmıştır ve en önemli özelliklerinden birisi de bilge olmaktır. Göktürkler sonrasında Çin'in de etkisiyle Türklerde yöneticide filozof olma özelliği de aranmış ve bu hükümdarlara da “Bögü-Kağan” denilmiştir.⁴⁰ Platon,⁴¹ Farabi⁴² ve birçok filozoftaki filozof kral anlayışını Türklerde İslamiyet öncesi dönemde de görmekteyiz.

3. İl-Devlet, töre; burada bilgi olarak ilk bilinmesi gerekenlerin töre olduğu ve kağanın da bu töreleri iyi bilmesi gerektiği ifade edilir. Bugünkü anlamda biz bunlara hukuk diyebiliriz. Töre ve devletle ilgili yazılarda ta o zamanki Türk siyaset felsefesi anlayışlarını görebilmekteyiz. Bu yazıtlarda yöneticinin özellikleri, devlet yönetim merkezinin nasıl seçilmesi gerektiği, birlik ve beraberliğin önemi gibi konular yer almaktadır.

4. Ahlaki erdemler; Orhun yazıtlarındaki ahlaki erdemleri de dört temel erdem olarak sınıflandırmak mümkün görünmektedir.

- a) Çalışkanlık
- b) Vatan Sevgisi
- c) Cesaret-Kahramanlık
- d) Değerlere Saygı ⁴³

Türk hikmetine göre âlemin nizamı iki zıt kuvvetin arasındaki ahenk ve uyumluluktan doğmuştur. İnsanların mutluluğu dünya cennetleri ve milletler arasındaki sulh ve ahengın devamına bağlıdır. Türk kozmogonisinde âlemin uçurumlara ayrılmış mertebelerinden ziyade birbirini tamamlayan ve böylece insanlara ferahlık içerisinde yükselme imkânı veren iki prensip vardır. Bunlar Gök Tanrı ve Asra Yer'dir. Bu iki prensip birbiriyle çarpışmak bir yana sonsuz bir iştiyak sebebiyle vahdet haline geldiklerinde ancak insanın ahengini meydana getirebilirler. Yunan hikmetine baktığımızda tabiatın mertebelerinin birbirine yabancı olduğunu görürken, İran hikmetinde de iyilik ve fenalık şeklinde tecelli eden zıt kuvvetler insanın vicdanında bir mücadele içerisinde dirler. ⁴⁴

Orhun yazıtlarında insan için en yüksek amacın yerin üstünde ve göğün altında dağınık bir şekilde bulunan insan topluluklarının eşit ve özgür düzenleri-

³⁹ Özden, H.Ömer, *Türk Düşünce Tarihi*, İstanbul, 2014, s. 30.

⁴⁰ Yılmaz, “Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı”, s. 242-243.

⁴¹ Platon, *Devlet*, çev. Hüseyin Demirhan, İstanbul, 2002, 473d-474c, s. 207-208.

⁴² Bk. Farabi, *El-Medinetu'l Fazila*, çev. Nafiz Danışman, Ankara, 2001, s. 87-90.

⁴³ Özden, *Türk Düşünce Tarihi*, s. 34-35.

⁴⁴ Ülken, *Türk Tefekkürü*, s. 51-53.

nin kurulması olduğu belirtilmektedir. Bu görev Orhun yazıtlarında Bumın ve İstemi Kağan'ın görevidir.⁴⁵

Bayram Kaya'ya göre Türk felsefesinin ilk düşünce biçimi saf materyalist bir anlayıştan öte değildir.⁴⁶ Bu düşünce yapısı sadece Kaya'nın iddia ettiği bir düşünce olmayıp onun gibi düşünen başka araştırmacıların da var olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Kaya ve benzer düşüncedeki araştırmacıların bu görüşlerinin objektif bilgilere dayanan tarafsız bir sonuç olduğunu söyleyemeyiz. Yazılı belge ve kaynak noksanlığının, araştırmacıları, eski Türk dininde Tanrı inancı konusunda karışık yorumlara ittiği görülmektedir. Konuyla ilgili bir araştırmada Hikmet Tanyu, ortada gerçekten de bir karışıklığın söz konusu olduğunu söylemekte ve "Kök Tengri" teriminde, Kök=Gök'ün Tanrı anlamında değil, fakat "yücelik" manasında sıfat olarak kullanılmış olduğuna dikkat çekmektedir. Böyle olunca Gök-Tanrı, kendisine tapınılan mavi gökyüzünü değil de Yüce Tanrı'yı ifade etmektedir.⁴⁷ Durum Tanyu'nun dediği gibi olmasa bile yani Kök=Mavi Gökyüzü olsa bile, yer ve gök birliğinden bahsedilmiş bir yerde, felsefi idealist öğelerin var olamayacağını ve tamamen materyalist bir anlayışın hâkim olduğunu söylemek, konuya fazlasıyla yüzeysel bir bakış açısı sunmak olacaktır. Yazıtlar ve efsaneler daha dikkatli okunduğunda zaman "üze" (aşkın), "kök" (semavi), "yüce", "küçlü" (kudretli), "bengü", "yaratıcı", "ölümsüz" gibi sıfatların Gök Tanrı'ya izafe edildiğini⁴⁸, yoksa Tanrı olarak göğün maddi yapısının kastedilmediğini düşünmek zorlama bir yorum olmayacaktır. Türk düşünce dünyasına doğa dışı unsurların tamamen Türk düşüncesinin İslamiyet etkisinde kalmasıyla ortaya çıkmış olduğunu söylemek fazlasıyla materyalist bir yorumdur.

Ülken'e göre Türk Hikmeti ne Yunan Hikmeti gibi kadercı ne de İran hikmeti gibi hayalcidir. Mukadderat anlayışı da Eski Yunan'da olduğu gibi felaketler getiren bir kudret değil, düzeltici ve ıslah edici bir kudrettir. Türk hikmetinin önüne illa ki bir sıfat konması gerekiyorsa Hakikatçi ve Terakkicidir denilebilir. Türk hikmetine göre tabii nizamı devam ettirebilmek için üç niteliğin devamı gerekir. Bunlar; bilgili olmak, cesaretlilik ve kanaatkârlıktır.⁴⁹

Platon'un idealar nazariyesinde ve Hürmüz-Ehrimen mücadelesinde Ehrimenin galip gelmesiyle âlemde sükûnetin sağlanacağı düşüncelerinde olduğu gibi gerek Yunan, gerek İran felsefelerinde Türk hikmetinin izlerine rastlanabileceğini söyleyebiliriz.⁵⁰

Makalemizin bu kısmına gelene kadar İslam öncesi Türk Düşüncesiyle ilgili genel hatları ifade etmeye çalıştık. Aslına bakılırsa koca bir dönem hakkında

⁴⁵ Kaya, Bayram, *Türk Felsefe Tarihi*, s. 132.

⁴⁶ Kaya, Bayram, *Türk Felsefe Tarihi*, s. 133.

⁴⁷ Günay, Ünver-Güngör, Harun, *Başlangıçlarından günümüze Türklerin Dini Tarihi*, s. 60.

⁴⁸ Günay- Güngör, *Başlangıçlarından günümüze Türklerin Dini Tarihi*, s. 61; Bk. Özden, *Türk Düşünce Tarihi*, s. 30.

⁴⁹ Bk. Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 54-57.

⁵⁰ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 53.

bilgilerimizin de çok kısıtlı olduğunu ifade edebiliriz. O döneme ait birçok kaynak hala günümüz dillerine aktarılamamıştır. Birçok Uygurca eser Doğu Türkistan kazılarında katılanlar yahut seyyahlar vasıtasıyla Berlin, Paris, Londra, Leningrad, Tokyo, Pekin vb. şehirlere taşınmıştır. Bunlardan Berlin ve Londra henüz neşredilmemiş eserlerin çokluğuyla ilk sırada gelmektedirler. Bu anlamda daha net bilgi ve sonuçlara ulaşabilmek için şimdiye kadar yapılmış tüm çalışmalarla birlikte, Türk düşüncesine ait yazılı, sözlü, tarihi ve etnografik malzemeler hem kendi içlerinde hem de birbirleriyle bağlantılı olarak bir bütünlük içinde tahlil edilerek değerlendirilmelidir. İslam öncesi Türk düşüncesine böylesine bir bakış açısıyla baktığımızda Türk düşüncesinde, oldukça zengin bir düşünme ortamının olduğunu görmekteyiz. Türklerin İslam'a girer girmez henüz oluşmakta olan İslam düşüncesinin ve disiplinlerinin şekillenmesindeki olumlu etkisi ancak böyle bir kültür birikiminin varlığıyla açıklanabilir.⁵¹

Bu kültür birikiminin etkileri Türklerin İslamiyet'i kabulünden hemen sonraki dönemde bile kendini ciddi şekilde göstermiştir. Türklerin Müslümanlaşmasının ardından ortaya koydukları düşünceler ve getirileri sadece Türklerin kültür ve medeniyetini etkilememiş tüm dünya medeniyet ve kültürü üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bu etkilerin tamamına değinebilmek için ansiklopediler dolusu bilgi yazılabilir ancak çalışmamızın sınırlılığı sebebiyle en önemli iki isim olan Farabi ve İbn-i Sina'nın felsefe dünyasına etkileri bağlamında Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonraki döneme de kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

2. İslamiyet'i Kabulünden Sonra Türklerin Felsefedeki Yeri ve Felsefeye Katkıları

Türk tefekkür tarihini İslam öncesi, İslami ve modern dönem olmak üzere üçe ayırdığımız takdirde 8. asra kadar olan dönem pagan dönem olarak isimlendirilirken 8 ile 19. asır arasındaki 1100 senelik döneme, İslami Türk tefekkürü dönemi denilebilir.

İslami Türk tefekkürü dönemi denildiğinde karşımıza bir "ümme" tefekkürü anlayışı çıkmaktadır. Burada imparatorluk düşüncesi milletlerarası bir dinî camia meydana getirmiştir. Bu dönemde Türk tefekkürü kendi karakterini ancak Araplar, Türkler ve Acemler arasında müşterek olan İslami bir biçim içerisinde ifade edebilmiştir. Bu devirde orijinal bir eserin ortaya konulabilmesi için her şeyden evvel ümme ruhunun tamamen kavranmış olması, yani İslami şekilde "üstad" olunması gerekirdi. Bu yüzden Türk tefekkürü ümme devrinde gerçek bir ürün ortaya koyuncaya kadar uzun bir çiraklık devresi geçirmiştir.⁵²

Bir İslam medeniyetinde Türklere, Acemlere ve Farslara ait ayrı birer medeniyetin varlığından bahsedilebilir mi? Bu soruya H.Z.Ülken'in; "her ne kadar genel bir ümme medeniyetinden bahsedilse de milletler kendi kültürlerine gö-

⁵¹ Taş, İsmail, *Türk İslam Düşüncesi Yazıları*, s. 204-206.

⁵² Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, s. 16.

re İslami düşüncelerini de şekillendirmişlerdir. Şu halde, İslamiyet içerisinde Türk'ten değil fakat Türk'ün İslamiyet'inden bahsedilebilir." Biçimindeki cevabı dikkat çekicidir.⁵³

Türkler tarafından İslam'ın kabulünün başlangıç zamanlarında X-XI. asırlarda şark mektebi, XI-XII. asırlarda ise garp mektebi olmak üzere iki büyük mektep vardır. İslam skolastiğini meydana getiren en önemli filozoflar şark mektebinin filozoflarıdır. İşte bu şark mektebinin bütün büyük filozofları Türkler'dir.⁵⁴

Türk skolastiğinde⁵⁵ filozoflar Meşşâiler⁵⁶ ve İşrâkîler⁵⁷ olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Bu anlamda bizim için önemli olan grup, birinci gruptur. Türkler tarafından tanıtılan ve şerh edilen büyük oranda Aristo olurken, Platon (Eflatun) ikinci planda kalmıştır. Türk skolastiğinde her ne kadar Aristo üzerinde durulmaya çalışılmış olsa da Aristo'nun eserlerinin telifindeki kargaşa farklı bir Aristo anlayışına dönüşmüştür. Diğer taraftan da Yunan felsefesi ile İslamiyet'in telifine çalışılması da mütekellimlerin (Gazali, İbn Teymiyye) ve sufilerin (M. Arabi, İbn-i Seb) sert eleştirilerine sebep olmuştur. Bu şiddetli eleştiriler sonucunda ise Farabi, İbn Sînâ gibi büyük Türk skolastiklerine rağmen Yunan felsefesi Türk tefekküründe bir gelenek oluşturamamış ve muhtelif saldınlara dayanamayarak XI. asırdan itibaren ortadan kalkmaya başlamıştır. Bütün bu felsefi mesâî içerisinde en fazla kökleşip fikrî bir gelenek oluşturabilen mantık olmuştur.⁵⁸

Çalışmamızın bu başlığı altında İslam sonrası Türk düşüncesinin tüm bireyleri bir yana sadece Farabi, İbn-i Sina, Mevlânâ, Yunus gibi büyük Türk düşünürlerinin birkaç düşüncesini bile ele almak bir makalenin boyutunun çok üzerinde olacaktır. Bu sebeple Meşşâî filozoflarının en önemlilerinden ikisi olan Farabi ve İbn-i Sina'nın felsefe dünyasına sağladıkları katkılara genel anlamda temas etmekle yetineceğiz. Müslüman Türk düşünürlerinin felsefeye katkıları hakkında skolastik dönem, skolastik dönem sonrası çağdaş döneme kadar olan kısım ve çağdaş Türk düşünürleri döneminden oluşan müstakil makaleler ve çalışmalar ilerleyen zamanlarda yapılabilir.

Türk Meşşâî düşünürlerinin en önemlilerinden biri olarak kabul edebileceğimiz Farabi (870-950) ortaçağ Latin dünyasında "Alfarabius" veya "Avennasar" olarak bilinmektedir. 870 yılında Fârâb yakınlarında doğan Farabi, Arapça öğrendikten sonra o dönemin tanınmış hocalarının yanında matematik, mantık ve

⁵³ Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, s. 82-83.

⁵⁴ Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, s. 103.

⁵⁵ Türklerin skolastik döneminden kastımız genel anlamda "skolastik" tabirinden anlaşılan bağınazca düşünce anlayışı olmayıp Türk düşüncesinin okullaşma (ekolleşme) dönemidir. Aynı dönemin batı düşüncesinde de tarihsel olarak skolastik döneme karşılık gelmesi bu döneme skolastik dönem Türk düşüncesi adını vermemize sebep olmuştur. Burada skolastikten kasıt bir taassubi düşüncenin varlığı olmayıp ekolleşme ve tarihsel bir dönem dolayısıyladır.

⁵⁶ Meşşâiiyyun: Aristo'yu takip, tercüme ve şerh edenlerdir. Farabi, İbn Sina.

⁵⁷ İşrâkiyyun: Yeni Platoncular. Bunlar içinde Türkler arasında büyük düşünürler yetiştirmiştir. Bunların büyükleri Araplar ve Acemlerdir. Sühreverdi, İbn Tufeyl, İbn Bâcce.

⁵⁸ Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, s. 104-105.

felsefe çalışmıştır. Adını ilk duyuran Türk filozofu Farabi olmuştur. Hem Aristo mantığı ve metafiziğinin önemli bir yorumcusu, hem de orijinal bir filozof olması sebebiyle kendisine "Muallim-i Sâni" yani "İkinci Öğretmen" lakabı verilmiştir. Farabi, gerek özel hayatında, gerek düşünce hayatında tam bir filozof olarak hayatını sürdürmüştür. O, son derece özgün bir düşünür olarak kendine has felsefi bir sistem kurmayı da başarmıştır. Söz konusu sistem İbn Sinâ tarafından ciddiyetle takip edilmiş ve Gazali tarafından da şiddetle eleştirilmiştir.⁵⁹ İslam felsefesi tarihinde Meşşai okulun İbn-i Rüşd dönemine kadar olan yaklaşık 250 yıllık geçmişi ana hatlarıyla Farabi felsefesinin izlerini taşır.⁶⁰

Farabi'yi yakından takip eden bir diğer önemli meşşai Türk filozofu ise İbn-i Sina'dır. 980-1037 yılları arasında yaşayan İbn-i Sina Ortaçağ Latin dünyasında Avicenna olarak bilinmektedir. Sistemini büyük oranda Farabi sistemi üzerinde şekillendiren İbn-i Sina, felsefi düşüncenin daha sonraki gelişmesi üzerinde derin etkiler bırakmıştır.

Farabi ve İbn-i Sina'nın felsefe alanındaki katkılarını anlayabilmek için onların felsefi düşüncenin sonraki dönemlerine ne kadar etki ettiğine bakmak gerekecektir.

Bu iki düşünürün ortaya koydukları düşünceler ilk etkilerini Yahudi düşüncesi üzerinde göstermiştir. Ortaçağ Yahudi düşüncesinin büyük ölçüde Farabi geleneğinin bir devamı olduğunu söylemek mümkündür. Yahudi filozoflarının büyük çoğunluğunun Arapça yazmaları ve Müslüman filozofların uğraştıkları meselelerle benzer meseleleri ele almaları bu sebeptendir denilebilir. Yine bu iki Türk düşünürü İslam kültürünün batıya geçişinde de önemli bir rol oynamışlardır. Ortaçağ Latin Hıristiyan dünyasının eski Yunan felsefesi ile ciddi teması Müslüman filozofların eserleri sayesinde olmuştur. Arapça'ya çevrilen ve üzerinde çeşitli şerhler yazılan Aristo külliyatı Batı dünyasının düşünce tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Skolastik dönemde Aristo ile ilgili ciddi araştırmalar İbn-i Sina'nın şerhlerini kullanan Büyük Albert (Albertus Magnus 1206-1280) ile başlamıştır. Gerek Albert gerekse de Hıristiyanlığın geleceğine yön veren ünlü Hıristiyan teoloğu Aquinolu Thomas, Farabi ve İbn-i Sina'nın büyük ölçüde benimsedikleri Aristoculuğa sadık kalmışlardır. İbn-i Sina ve Farabi'nin etkisinin Descartes, Leibniz, Spinoza, Kant ve Bergson'a kadar uzandığını görebilmekteyiz.⁶¹

Müslüman filozofların varlık kavramına dair tahlilleri, varlığı mümkün, vacip olarak tasnif etmeleri, tümelleri ve öteki metafizik kavramları tanımlamaları Thomasçı ve Skotçular üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Farabi'nin teistik görüşleri özellikle Aquinolu Thomas ve birçok Hıristiyan teolog tarafından aynen blok halinde alıntılanmıştır. İslami etkiden önce özellikle ilk kilise "babaları"

⁵⁹ Aydın, Mehmet, "Türklerin Felsefe Kültürüne Katkıları", *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, Eylül, 1985, s. 622.

⁶⁰ Kaya, Mahmut, "Farabi" *DİA*, İstanbul, 1995, c. 12, s. 157

⁶¹ Aydın, Mehmet "Türklerin Felsefe Kültürüne Katkıları", s. 636.

döneminde teslis dışında Tanrı hakkında pek birşey konuşulmadığını söyleyebileceğimiz Hıristiyan ilahiyatında tanrının "sıfatları" meselesi beş buçuk asır sonra Skolastik düşünürlerin konusu haline geldi; aynı konu dört asır sonra da Descartes ve Spinoza'nın görüşlerine temel oluşturmuştur. Sözcüğü, Descartes'tan çok öncesinde İbn-i Sina "varlık"ın, herşeyden önce sezgiyle apaçık olarak bilindiğini göstermiştir. Yine Descartes'ın sezgiyle bilinebilen "cogito"su İbn-i Sina'nın "uçan insan" nazariyesinde ortaya koymuş olduğu "nefsin dolaysız bilgisi" dediği şeye çok yakındır. Yine zorunlu varlıkla ilişkili görüşlerin yakınlığı dikkat çekmektedir.⁶² İbn-i Sina'nın batıya etkilerine dair çok sayıda çalışma da mevcuttur.⁶³

Tüm bunlarla birlikte Türk skolastiğinin temel karakteri şu şekildedir:

a) Kaynakları ve amaçları itibariyle fevkalade telifçidir. Bu telifçilik beraberinde birçok tenakuzu getirmiş ve bu sebeple Türk skolastiği inşai bir sistem olmamıştır.

b) İlk zamanlarda sahip olduğu hürriyeti yavaş yavaş kaybederek hür bir düşünce ortamında gelişeceğine teokratik bir devlete hizmet etmeye mecbur kalarak bütün metafizik değerini kaybetmiştir.

c) Aynı sebeplerin sonucu olarak Tanzimat'a kadar surî mantık ve ansiklopedik ilimlerden ibaret kalmıştır. Batıda Aziz Thomas ve Aziz Augustin'i, Endülüs'te siyasi güçlerle mücadele ederek İbn Rüşd'ü yetiştiren bu tefekkür için zemin hazırlayan skolastik felsefe Türk tefekkür tarihinde İbn-i Sina'dan sonra maalesef akim kalmıştır. Bununla beraber Türk skolastiği⁶⁴ İbn-i Rüşd, İbn-i Meymun, İbn-i Cebirul gibi filozoflar aracılığıyla Yunan medeniyetinin batıya intikaline sebep olmuştur. Hatta Batı skolastikleri üzerinde de doğrudan etkilerde bulunmuştur.⁶⁵

Sonuç

Türk tefekkür tarihinin en eski zamanlarına kadar gittiğimiz taktirde Türklerin başka bir medeniyet ve kültürün felsefi hegemonyasına girmediği, kendine has özellikleri olan bir felsefi gelenek oluşturma yolunda ilerlemiş oldukları görülmektedir.

Bu süreç içerisinde Türkler tarafından âlemin meydana gelişiyile ilgili ilk düşünceleri coğrafi ve kültürel çevreden etkilenmekle birlikte bu kültürleri de ciddi şekilde etkilemiştir.

Mitolojik dönemde Çinliler'de ve İranlılar'da bulunan dualist âlem anlayışının Türklerde de Gök-Yer şeklinde var olduğu görülmektedir. Ancak bu dualizm İran kozmolojisinde olduğu gibi bir mücadele veya çekişme, zıtların mücadelesi

⁶² Aydın, Mehmet "Türklerin Felsefe Kültürüne Katkıları", s. 637; Bk. Kaya, Mahmut, "Farabi", s. 157.

⁶³ Bk. Görgün, Tahsin, "İbn-i Sina" TDV İslam Ansiklopedisi, C. 20, s. 357-358.

⁶⁴ Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, s. 107.

⁶⁵ Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, s. 107-108.

anlayışına dayalı bir dualizm olmayıp, ying-yang düşüncesine benzer bir uyum anlayışına dayanmaktadır.

Mitolojik dönemin yaratma anlayışına baktığımızda da bir "yoktan yaratma" düşüncesinden ziyade Aristo'da ve Platon'da olduğu gibi kuvve halindeki bir potansiyelin fiil haline dönüştürülmesine rastlamaktayız.

Bu dönemde destanlara ve yazıtlara bakıldığı taktirde Türkler'in bir siyaset ve yazılı olmasa da bir hukuk düzenine sahip olduğu görülmektedir. Bunların yanında Türk destanlarında anlatılan kıssaların ilâhî dinlerdeki kıssalara benzerliği Türkler'in daha önce ilâhî hikmetle muhatap olduklarının işaretlerini göstermektedir.

Mitolojik dönemde Türkler Yunan ve İran hikmetlerinin aksine realist bir dünya görüşü kazanmışlardır. Bunun en önemli sebebi de eski dinlerin mistik kalıntılarından mümkün olan en asgari düzeyde etkilenmeleri ve kendilerine has bir hikmeti ortaya koyabilmeleridir. Türk Hikmeti ne Yunan Hikmeti gibi kadenci ne de İran Hikmeti gibi hayalcidir. Mukadderat anlayışı felaketler getiren bir kudret değil, düzeltici ve ıslah edici bir kudrettir. Bu anlamda Türk hikmeti hakikatçi ve terakkicidir.

Bu dönemde insan için yine ulvî bir amaç belirlenmiştir. Buna göre; en yüksek amaç yerin üstünde ve göğün altında dağınık bir şekilde bulunan insan topluluklarının eşit ve özgür düzenlerinin kurulmasıdır.

Türklerin İslamiyet öncesi birikimlerinin İslami düşünceyle uygunluğu onların bu dini kabul edişlerinin de en önemli sebeplerindendir diyebiliriz. Nitekim mitolojik dönemde Türkler'in Tanrı tanımlamaları, bilgiye ve bilgeliğe verdikleri önem, hukuka ve ahlâkî erdemlere olan bağlılıkları ve bunlara yükledikleri anlamlar, İslam'ın emrettiği buyruklarla çok yakın benzerlikler içerir.

Türkler'in felsefi anlamda sistemci filozoflar çıkarmaları ise ancak İslamiyeti kabullerinden sonra olmuştur. Bunlardan en önemlileri Farabi ve İbn-i Sina'dır. Her iki düşünür de hem İslam felsefesini hem de Yahudi ve Hıristiyan felsefelerini ciddi şekilde etkilemişler, bu medeniyetlerin Antik Yunan düşüncesine tekrar kavuşmalarında önemli roller oynamışlardır.

Kaynaklar

- » Aydın, Mehmet, "Türklerin Felsefe Kültürüne Katkıları", *ERDEM, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, Cilt 1, Sayı 3*, Eylül, 1985.
- » Dadan, Ali, *İslam Tarih Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*, Basılmamış Doktora Tezi, NEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013.
- » Dewey, John, *Human Nature and Conduct*, New York, 1930.
- » Elçin, Şükrü, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, 1986.
- » Erdem, Hüsameddin, *Felsefeye Giriş*, Konya, 2013.
- » Erdem, Hüsameddin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Konya, 2014.
- » Erdem, Hüsameddin, *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*, Ankara, 1991.
- » Erdem, Hüsameddin, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, Konya, 2010.
- » Esin, Emel, "İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş", *Türk Kültürü El Kitabı II, C 1/b*.
- » Esin, Emel, *Türk Kozmolojisi*, İstanbul, 1979;

- » Farabi, *El-Medinetu'l Fazıla*, çev. Nafiz Danışman, Ankara, 2001.
- » Gökalp, Ziya, *Türk Ahlakı*, İstanbul, 1992.
- » Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1989.
- » Görgün, Tahsin, "İbn-i Sina" TDV İslam Ansiklopedisi, C. 20.
- » Gumilëv, L.N. *Eski Türkler*, çev. D.Ahsen Batur, 4. Baskı, İstanbul, 2003.
- » Günay, Ünver-Güngör, Harun, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, 2003.
- » Güngör, Harun, "Orta Asyada Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi" *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 6, Kayseri, 1989.
- » Güngör, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ankara, 1997.
- » Güngör, Harun, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, Kayseri, 1998.
- » İnan, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara, 1995.
- » Kaya, Bayram, *Türk Felsefe Tarihi*, İstanbul, 2005.
- » Kaya, Mahmut, "Farabi" *DİA*, İstanbul, 1995, c. 12
- » Keklik, Nihat, *Türkler ve Felsefe (Türk İslam Felsefesi)*, İstanbul, 1986.
- » Mes'ûdî, *El-Tenbih vel-İsrâf*, (Fransızca terc. Carra de Vaux: Livre de l'Avertissement et de la Revision, Paris, 1897)
- » Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi, C.1*, İstanbul, 1971.
- » Özden, H.Ömer, *Türk Düşünce Tarihi*, İstanbul, 2014.
- » Platon, Devlet, çev.Hüseyin Demirhan, İstanbul, 2002.
- » Suckiel, Ellen Kappy, *The Pragmatic Philosophy of William James*, Notre Dame, IN, 1984.
- » Tanyu, Hikmet, *İslamıktan Önce Tek Tanrı Anlayışı*, Ankara, 1980.
- » Taş, İsmail, *Türk İslam Düşüncesi Yazıları*, Konya, 2011, s.192.
- » Taşağül, Ahmet, "Türk", *DİA*, c.41, İstanbul, 2012.
- » Ülken, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkür Tarihi*, İstanbul, 2013.
- » Yılmaz, Salih, "Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir, 26-28 Mayıs 2014.